

Petar Strčić*

Prispevek k načrtu za sintezo zgodovine (hrvaške) Istre v času Kraljevine Italije

IZVLEČEK

Avtor pregledno predstavlja osnovne poteze razvoja Istre (hrvaške) v času med svetovnimi vojnami. Razvoj v tem obdobju je povezan s predhodnim, v katerem je bil istrski polotok do leta 1797 razdeljen med Beneško republiko in Habsburško monarhijo. Po razpadu Avstro-ogrske, od 1918 do 1943, je Istra delila usodo še drugih slovenskih in hrvaških predelov pod oblastjo Kraljevine Italije. Z državnimi sredstvi je bilo organizirano etnično čiščenje večinskega hrvaškega prebivalstva, kar so še bolj brutalno nadaljevali fašisti. Krvavo so bili zlomljeni oboroženi in drugi odpori, uničene hrvaške ustanove, uzakonjeno je bilo raznarodovanje, izvajalo se je nasilje. Leta 1941 se je tudi v Istri začel narodnoosvobodilni boj; leta 1942 je bil formiran prvi oboroženi odred. Ob zlom Italije septembra 1943 je Pokrajinski Narodnoosvobodilni odbor samostojno razglasil odvojitev hrvaške Istre od Italije in združitve z matico Hrvaško v Jugoslaviji, kar je potrdil na 2. zasedanju AVNOJ.

Ključne besede: Istra, Italija, Hrvaška, fašizem, raznarodovanje, narodnoosvobodilni boj

ABSTRACT

A CONTRIBUTION TO THE PLAN FOR A SYNTHESIS OF THE HISTORY OF (CROATIAN) ISTRIA IN THE PERIOD OF THE KINGDOM OF ITALY

In his article the author presents us with a comprehensive overview of the landmarks of the development of (Croatian) Istria in the period between World War I and II. The developments during this period are connected to the past of this region as up until the year 1797, the Istrian peninsula was divided up between the Venetian and the Hapsburg Monarchy. From the collapse of Austria-Hungary in 1918, up until 1943, Istria shared the destiny of other Slovene and Croatian territories which were under the rule of the Kingdom of Italy. The organised ethnic cleansing of the majority of the Croatian population begun in this period was financed by the state and continued even more brutally by the Fascists. Thus, armed attempts at resistance and other resistance movements were smothered in blood, Croatian institutions destroyed, violent means implemented, and denationalisation legalised. The National Liberation War started in Istria in 1941 and the first detachment of resistance fighters was formed in 1942. After the collapse of Italy in September 1943, the Provincial National Liberation Committee independently declared the secession of Croatian Istria from Italy and its unification with the Croatian homeland in Yugoslavia. The declaration was ratified at the Second Meeting of the Anti-Fascist Council of the National Liberation of Yugoslavia.

Key words: Istria, Italy, Fascism; denationalisation; National Liberation War

* Dr., akademik, Arhiv HAZU, HR-10000 Zagreb, Strossmayerov trg 2

Razvoj Istre v obdobju 1918-1943 je bil pod močnim delovanjem vplivov iz začetka 19. stoletja do začetka 20. stoletja, ko je bila celotna Istra del Habsburške monarhije; v njej je vladal ozek italijanaško-italijanski sloj, čeprav je bil hrvaški narod večinski; začenja se in traja razvoj hrvaškega gibanja kot del narodnega preporoda, vendar tudi iredentizem v okviru imperialnih gibanj Kraljevine Italije proti vzhodni obali Jadranskega morja. V dnevih razpada Avstro-ogrske monarhije leta 1918 je Istra postala del tedaj osnovane Države SHS (Zagreb), vendar je bila takojšnja okupacija s strani Kraljevine Italije potrjena z leta 1920 sklenjenim sporazumom Kraljevine SHS (Beograd) in Italije. Državno sistematično etnično čiščenje večinskega hrvaškega prebivalstva - ki je bilo množično prisiljeno na izseljevanje - je nadaljevala tudi fašistična oblast, v katero se je vključil dotedanji vladajoči italijanaško-italijanski sloj. Izvajalo se je uradno raznarodovanje (denacionalizacija). Zlomljen je bil oborožen in druge oblike odpora ter večstrankarsko politično življenje. Istra je hitro gospodarsko propadala in je postajala obrobno območje Italije; nekoliko so si v tridesetih letih nekateri deli opomogli zaradi vojn Italije v Afriki in v Evropi ter priprav na drugo svetovno vojno. Hrvaški in protifašistični duh vseeno ni zlomljen, narodnoosvobodilna vojna pa se je začela leta 1941 kot v drugih predelih Hrvaške (pod vodstvom KP Hrvaške v okviru KP Jugoslavije). Prva oborožena enota je bila ustanovljena leta 1942; razvoj narodnoosvobodilnega gibanja - v katerega so se vključevali tudi istrski Italijani - je bil tako uspešen, da je v septembru leta 1943 Okrožni NOO hrvaške Istre sprejel odločitev o prekinitvi državnopravnih vezi s Kraljevino Italijo in o združitvi hrvaške Istre z matično domovino Hrvaško; odločitev sta potrdila najvišja organa nove oblasti - ZAVNOH (Zemaljsko antifašistično vijeće narodnog oslobođenja Hrvaške - Pokrajinski protifašistični svet narodne osvoboditve Hrvaške), in AVNOJ. Očitno je trajno prenehala italijanska oblast manjšine nad neitalijansko večino, začelo se je izseljevanje doseljenih, proitalijanskih skupin in fašistov, začeli pa so odhajati tudi avtohtoni Italijani.

---

1. Raziskovanja in literatura

Iskanje odgovorov na niz vprašanj iz zgodovine Istre v obdobju oblasti Kraljevine Italije od 1918 do 1943 je bilo desetletja v domeni dnevne politike in zgodovinarske publicistike splošne vrednosti celotnega medvojnega obdobja in obdobja vojne ter prvih let po koncu druge svetovne vojne. Ko so se začeli umirjati občasno zelo zaostreni italijansko-jugoslovanski oziroma hrvaški in slovenski meddržavni politični in drugi odnosi, predvsem od šestdesetih let dalje, se je začelo obdobje mirnih znanstvenih in strokovnih raziskovanj in objavljanje rezultatov teh proučevanj. V Italiji kot tudi v Sloveniji je nastalo večje število pomembnih del, med katerimi je bilo nekaj prav izvrstnih, na primer iz pod peresa dr. Milice Kacin Wohinz (v Ljubljani) in Elia Apiha (v Trstu). Na hrvaški strani je bilo natisnjenih znatno manjše število znanstvenih in strokovnih del, čeprav je bilo v zadnjem času tudi nekaj doktorskih in magistrskih del. Tudi zgodovinska literatura o italijanski Julijski krajini je bila največkrat v središču raziskovanja dr. Milice Kacin Wohinz, v hrvaškem, slovenskem in italijanskem jeziku. (O hrvaški, slovenski, do neke mere in o ostali jugoslovanski historiografiji o Istri - vštete so tudi bibliografije - glej

"Pazinski memorijal, zbornika za noviju povijest Istre", Katedra Čakovskega sabora u Pazinu, sv. 22, Pazin 1991, str. 1-148).

Do sedaj še ni postavljena trdnejša periodizacija. V hrvaškem zgodovinopisju je nekako običajna časovna razdelitev zgodovine Istre na obdobje vojaške okupacije (1918-1920), na čas meščanske-parlamentarne demokracije (1920-1922), na obdobje prehoda od meščansko-parlamentarne demokracije do fašistične diktature (1922-1926), na dobo fašistične diktature (1926-1940) in na obdobje narodno-osvobodilne vojne (1941-1943). Vendar je mogoče tudi razvrščanje dogodkov v samo tri obdobja; od 1918 do 1929, od 1929 do 1941 in od 1941 do 1943. Je pa še treja možnost - to so obdobja od 1918 do 1920, od 1920 do 1929, od 1929 do 1941 in od 1941 do 1943. To zadnjo periodizacijo upoštevamo v kratkem načrtu sinteze zgodovine hrvaške Istre, ko je bila pod oblastjo Kraljevine Italije (1918-1943).

---

2. Izhodišča

Izhodišča dogajanj v Istri v času od 1918 do 1943 so v večstoletni oblasti in dominaciji Benečanov in Habsburžanov nad Istro, posebej pa v dejstvu, da je bila od začetka 19. stoletja celotna Istra pod oblastjo Dunaja, vendar predana v roke stoletja prevladajočemu sloju, posebno tistemu iz nekdanjega beneškega dela Istre. Ta tanek italijanaško-italijanski sloj, dopolnjen s hrvaškimi potujčenci, je živel v glavnem v obalnih mestih na jugu in zahodu Istre in je bil v stalnem spopadu z večinskim prebivalstvom, katerega so za barbarskega in neciviliziranega. Ker je večinski del Istranov vse bolj živo sodeloval v dogajanju "stoletja nacij", v revolucionarnem letu 1848 pa je prvič organizirano pokazal svoja narodna čustva, se je italijanaško-italijanski sloj začel čutiti negotov. Zato ni za ohranitev svojega vladajočega položaja, pa tudi bodoče eksistence, iskal opore več le v višjih nemških/avstrijskih organih, marveč je oporo iskal in našel v imperialistično-iredentističnih težnjah Kraljevine Italije. Ta komaj osnovana država je vzhodno obalo Jadrana imela za italijansko, ker je bila del Rimskega cesarstva in del Beneške republike, čeprav v njej v največjem delu sploh ni bilo Italijanov, bili so le na nekaterih območjih, pa še tam v manjšini. Čeprav je bilo hrvaško prebivalstvo večinsko, je imela vladajoča italijanaško-italijanska skupina v rokah absolutno gospodarsko, in s tem tudi politično, sodno, šolsko in drugo oblast, v velikem delu tudi cerkveno, ob stalni pomoči višjih nemških/avstrijskih državnih organov in kapitala. Po vojaškem zlomu svojih teženj je Italija dajala uradno in neuradno podporo vladajočemu istrsko-otoškemu sloju, čeprav je bil Rim formalno v ("trocesarski") zvezi z Dunajem (in Berlinom); od tega je imela Italija tudi materialne koristi, vendar neposredno na škodo vzhodne obale Jadrana, to je tudi Istre, ki jo je sicer imela za svojo (npr. znamenita Vinska klauzula).

Od začetka 19. stoletja do leta 1918 je bila Istra s Kvarnerskimi otoki dežela v avstrijskem delu dvojne monarhije, najprej z upravnim nemškim/avstrijskim središčem v Pazinu, nato z italijanaško-italijanskim v Poreču; del avstro-ilirskega Primorja z namestništvom v Trstu. V cerkvenem pogledu je bilo to območje markgrofije Istre razdeljeno na tri škofije (krško, poreško-puljsko in tržaško-koprsko), ki so bile sufraganske nadškofiji v Gorici.

Večina prebivalstva je bila hrvaškega (na severu slovenskega) porekla, čeprav je bilo tudi veliko priseljencev z Apeninskega polotoka. Hrvati so bili v glavnem kmetje, čeprav so bili med njimi tudi zametki malega meščanstva; to se v danih zgodovinskih okoliščinah ni moglo povzpeti med meščanstvo; tako Hrvati v Istri niso nikoli imeli razvitega meščanstva. Hrvati so se vključevali v narodni preporod matične Hrvaške (Banske), ki je bila v madžarski polovici Monarhije (južni, dalmatinski del Hrvaške je bil tudi v okviru avstrijskega dela Monarhije). Onemogočano in odvrčano v razvoju na vseh področjih in z inteligenco, ki je bila v glavnem med duhovščino na podeželju - z organiziranimi začetki v šestdesetih letih 19. stoletja, v sodelovanju s slovenskim gibanjem v slovenskem delu Istre, Trsta in Goriške - se je hrvaško gibanje lahko profiliralo šele v osemdesetih letih, a šele na začetku 20. stoletja se je hrvaško-slovensko gibanje do neke mere izenačilo v političnih pozicijah z vladajočim, vendar še nadalje ozkim, čeprav močnim italijanaško-italijanskim slojem. Vendar je bila do takrat ustvarjena široka in globoka hrvaška gospodarska, kulturna in prosvetna osnova za nadaljnji politični, s tem pa tudi nacionalni razvoj brez dotedanje popolne odvisnosti od italijanaško-italijanskega sloja. V tem tedanja skupina hrvaško-slovenskih voditeljev ni imela več absolutne podpore istrskih Hrvatov in Slovencev, ker je od konca 19. stoletja razvijala posebej (socialistično) delavsko in (klerikalno) katoliško gibanje.

Prva svetovna vojna sicer neposredno z vojnimi operacijami ni zajela Istre, vendar je zadala težke udarce ljudem in gospodarstvu, številni moški so bili ubiti ali ranjeni na oddaljenih frontah, v njihovih rojstnih krajih ali drugje (npr. v Moravski, kamor je bil odveden del prebivalstva) pa so ljudje umirali zaradi bolezni in tudi od lakote. Italija ni takoj vstopila v vojno. To se je zgodilo šele leta 1915 s tajnim Londonskim paktom, ko je Rim zapustil svoje večdesetletne zaveznike, ker mu je Antanta ponudila višjo teritorialno in drugo ceno, v katero je bila vključena tudi Istra. Od italijanske vojaško slabe in v glavnem protivojno nastrojene vojske Antanta ni imela koristi, posebej zato, ker so se vojaške operacije dogajale na slovenskem ozemlju, v avstroogrskih enotah pa so bili številni rodoljubno motivirani Hrvati, Slovenci in drugi pripadniki slovanskih narodov Habsburške monarhije.

---

3. Lomljenje

V času razpada Habsburške monarhije, konec leta 1918, je na njenem ozemlju nastalo več držav, med njimi tudi Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, s središčem v Zagrebu. V njeni vladi je bil vodja hrvaškega gibanja iz Istre z otoki dr. Matko Laginja zadolžen za to ozemlje. V Istri so nastali mnogi "narodni sveti" kot upravno-politična telesa Države SHS; začeli so prevzemati civilno, finančno in drugo oblast. Vojska je tudi priznala oblast Države SHS, dodelila ji je tudi osrednji del avstro-ogrske vojne mornarice v Pulju.

Kmalu je tudi v Istro prišla italijanska vojska, ki je nastopala previdno, a tudi nasilno, v skladu s situacijo, kakršna je bila in glede na mentaliteto posameznih oficirjev - ponekod so se obnašali kot osvoboditelji vsega prebivalstva, torej tudi hrvaškega (kar ni bilo potrebno), drugod kot zavezniška vojaška sila, ki bo skrbela za red in mir (ki nista bila ogrožena), na tretjem območju pa je vojska prišla kot

osvoboditeljica na do tedaj odtujeno italijansko ozemlje (kar ni bilo), na četrtem je nastopala odkrito kot okupator (kar je v resnici bila) - itd. Na primer v Pulju je bila potopljena največja avstroogrška ladja "Viribus Unitis" skupaj z mnogimi mornarji in tudi prvim admiralom Države SHS. Narodni sveti Države SHS v večini primerov niso bili priznani, predvsem pa ne v času, ko se je Država SHS združila 1. decembra 1918 s Kraljevino Srbijo v Kraljevstvo, nato Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev s središčem v Beogradu in na čelu s srbsko dinastijo. Od vsega začetka - brez ozira na različne metode delovanja in pristop v odnosu do večinskega prebivalstva, v skladu s prej napravljenimi načrti, se je takoj uvajala italijanščina kot uradni jezik. Otežkočalo se je delovanje hrvaških šol in drugih hrvaških inštitucij, v posameznih naseljih pa se je začelo z nasilnim zapiranjem letih kot tudi z uničevanjem objektov in z nasilno zamenjavo hrvaških oblasti.

Najprej so se srečali s pasivnim, čeprav odkritim odporom presenečenega večinskega prebivalstva. Posamezni italijanski oficirji so zaostrovali hitreje ali počasneje svoj odnos, pa je zato prihajalo do vse pogostejših fizičnih spopadov in zapiranja uporniških, tudi vidnejših in uglednejših posameznikov, predvsem intelektualcev kot tudi duhovnikov. Te so iz Istre odstranjevali - internirali ali zapirali so jih v Italijo, kjer jih je del tudi umrl. Zaradi vse težjega stanja so se pred takšnim preganjanjem začeli umikati tudi v sosednjo Kraljevino SHS.

Vendar se to ni dogajalo le glede večinskega, hrvaškega življa. Okupator se je spraval tudi na pripadnike drugih narodnosti večnacionalne Habsburške monarhije v Istri, ki so se v njo priseljevali predvsem od druge polovice 19. stoletja dalje, v času ko je mali Pulj hitro preraščal v glavno avstro-ogrsko vojaško luko, Opatija pa v glavno središče morskega turizma. To so bile v glavnem kvalificirane in šolane osebe, večinoma tehničnih strok. Tako so - kot pripadniki poraženih narodov - morali Istro zapustiti skoraj vsi Nemci (Avstrijci), Madžari, pa tudi Čehi, Slovaki in drugi; vsi so skoraj povsem izginili iz Istre. Hkrati se je izvajal na Hrvate čedalje večji fizični pritisk, tako da so bili tudi ti v vse večjem številu primorani bežati. Pritisk okupatorjevih vojaških in vse številnejših civilnih organov oblasti je bil že tako močan, da se je začelo že kar pravo izseljevanje. To je bilo v Evropi v 20. stoletju prvo etnično čiščenje z organiziranimi akcijami ter metodami in sredstvi državne prisile.

Hitro so bili zlomljeni tudi vsi poskusi fizičnega odpora posameznikov in skupin. S silo, s prelivanjem krvi je bila zatrta tudi velika splošna delavska stavka v Pulju leta 1920, zaradi česar ni niti mogla biti uspešna.

V tem času so dogodki v Istri in drugod v Hrvaški in Sloveniji pod italijansko okupacijo začeli dobivati vse močnejši odziv tudi na mednarodnem polju, tudi zato ker je Rim - bil je na zmagovalni strani - kazal željo, da zadrži tudi tista območja v Sredozemlju, ki mu niso bila obljubljena v Londonskem paktu, pa tudi zato ker so spremenjene okoliščine pokazale nemoralnost tega tajnega akta. Mednarodno je bilo postavljeno "jadransko vprašanje", vendar je Rim z nacionalističnimi in šovinističnimi odgovori poskušal vplivati na umiritev vse bolj vroče, skoraj revolucionarne situacije med nižjimi, gospodarsko in socialno ogroženimi sloji na Apeninskem polotoku.

Podobno se je ustvarjala in razvijala tudi situacija v Kraljevini SHS. Tu je velikosrbska/jugounitaristična skupina poskušala okrepiti svoje šele pridobljene vladajoče pozicije in se zadovoljna z doseženim ni brigala za 'periferna' hrvaška in

slovenska območja daleč na zahodu nove države. Postopoma so marginalizirali hrvaške voditelje (prvake) iz Istre, ki so Beogradu postali odveč. Zaradi tega se niso niti vojaške enote Kraljevine SHS angažirale v zavezniških enotah na Reki, niti se niso uprli prihodu italijanskih enot vanjo, pa tudi ne akciji D'Annunzija na obalah reškega zaliva v korist Rima. Delovanje tega pesnika in playboya je bilo koristno za odvratanje pozornosti Italijanov od aktualnih povojnih nesreč, in šovinistično, pa tudi njegovo rasistično 'vodenje' se je kmalu pokazalo kot prva praktična in uspešna preizkušnja fašističnih metod. Tudi v Istri so se pojavljali fašisti, njihove vrste pa so zapolnjevali iredentisti, pripadniki dotedanjega in tedanjega vladajočega italijanaško-italijanskega sloja in novih organov državne oblasti. Te prve fašistične skupine in organizacije so bile še vedno slabe in, če bi hotela, bi jih lahko redna italijanska oblast razbila. To posebno nazorno kaže oboroženi zlom arditsko/legionarskega poskusa okupacije Reki sosednjega otoka Krka leta 1920 - ko tamkajšnja italijanska vojska ni nudila podpore D'Annunziju, ker otok Krk ni bil v interesni sferi Rima. To je bil prvi poraz fašistov, saj so se arditi/legionarji že začeli javno profilirati kot fašisti.

S takšno situacijo v Istri, v Italiji in v Kraljevini SHS, v pogojih ko so ZDA odstopile od nadaljnjega sodelovanja pri dogajanjih v Evropi in v času pritiska Londona in Pariza za umiritev situacije na Jadranu, da bi lažje izvedli razdelitev svojega dela sveta in odgovorili na nepričakovana dogajanja v novonastali boljšeški Sovjetski Rusiji - ni bilo težko usmeriti vsebine mirovne konference k problemu vzhodne obale Jadrana in 'prisiliti' Beograd in Rim na sklenitev dogovora leta 1920. Slabši in manj zainteresirani Beograd je popustil, s tem pa je Italiji končno uspelo ustvariti stoletne sanje: dobila je oporišča na vzhodni obali Jadrana za nadaljnje osvajalne akcije, proti notranjosti Hrvaške, pa tudi proti drugim predelom Srednje Evrope in Balkana. V okviru doseženega je dobila celotno Istro in večji del Kvarnerskih otokov. Samo otok Krk in najbolj vzhodni del Istre je pripadel Kraljevini SHS, sosednji del Istre pa je postal del 'samostojne' Reške države.

---

4. Zlom

Državni organi Kraljevine Italije so od tedaj bolj temeljito izvajali svojo že prej načrtano antihrvaško (in antislovensko) politiko. V tem so imeli krepko podporo fašistov, ki so se nenehno množili s starimi iredentisti iz italijanaško-italijanskih slojev v starih in navonastalih državnih organih. Tako so lahko leta 1921 uničili tudi oba velika oborožena odpora na jugu Istre - nacionalni odpor hrvaških kmetov proštinskega območja in internacionalni odpor rudarjev labinsko-raškega premogokopnega bazena, tudi s hrvaško osnovo. Tako prvi kot drugi odpor - svojevrstni upor in vstaja - sta bila brez možnosti, ker so se vstajniki znašli pred nesporno močnejšo, združeno silo fašističnih odredov in kraljevskih vojaških enot.

Sprejemanje fašizma od kraljevskega ('demokratskega', 'liberalnega', 'parlamentarnega') režima kot vodilnega gibanja v državi je prispevalo k izginjanju vseh drugih meščanskih političnih strank, tako hrvaško-slovenskih kot italijanskih. Iz parlamenta so izginili vsi antifašistični zastopniki, tudi hrvaški in slovenski. S prihodom fašistov na oblast se ni skoraj nič spremenilo v dotedanjem položaju

prebivalstva hrvaške večine v Istri, razen da je bilo nasilno delovanje državnih oblasti še bolj odkrito, brutalnejše; v organe oblasti so bili pritegnili številne fašiste ali pa so - načeloma - prevzemali sami v svoje roke upravo, sodstvo, prosveto itd. Sistematično se je uničevalo vse vidno gospospodarsko in kulturno delovanje hrvaškega naroda; do leta 1929 je bilo prepovedano delovanje vseh hrvaških inštitucij in organizacij. Uzakonjeno je bilo nasilno raznarodovanje, glede uporabe jezika pa se je posegalo tudi v cerkev.

Za Istro se je pokazalo, da je bila zares obrobni del velike sredozemsko-evropske italijanske države, ki je začela odločno igrati tudi vlogo svetovne velesile. Hrvaška Istra je bila razdeljena v tri province, ki so imele središča v Pulju, Trstu in na Reki; puljska pokrajina je zajemala tudi Kvarnerske otoke (brez jugoslovanskega otoka Krka). Ti so bili v cerkvenem pogledu vključeni v zadarsko nadškofijo, del vzhodne Istre pa v novonastalo Reško škofijo.

Na gospodarskem in socialnem področju je nastal hiter zlom. Na otoku Lošinju je povsem izginil visoko razviti in v evropskih razmerah zelo donosen zdravstveni mediteranski turizem. Propadala je tudi največja avstroogrška vojaška luka s spremljevalnimi industrijskimi in drugimi dejavnostmi, tako da je Pulj postal ponovno majhno in nepomembno mesto kot sredi 19. stoletja. Propadala je tudi tedanja Reka na samem robu Istre, največji pomorsko-industrijski in trgovsko-luški emporij madžarske polovice Habsburške monarhije (Italijanska je končno postala leta 1924), stagnirala je tudi do tedaj hotelirsko-turistično močna Opatija. Na vse načine se je poskušalo škoditi hrvaškemu delu gospodarstva; s pogostimi, celo z inceniranimi dražbami so pod ceno prodajali posestva hrvaških kmetov. Še vedno so bili v veljavi kolonatski odnosi.

Tujemu opazovalcu se je Istra konec dvajsetih let zdela pasivizirana, politično in drugače zapuščena italijanska pokrajina - o tem so odkrito in kritično govorili tudi vrhovi fašistične stranke v Istri. Politično je to trajalo do leta 1929, ko so mladi Hrvati - v okviru tajnih hrvaško-slovenskih organizacij "Borba" oziroma TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka) - v osrednji Istri izvedli spopad ob volitvah. Oblast je ta incident želela izkoristiti za končno zlomitev vsakega morebitnega resnejšega odpora in za odstranitev še zadnjih vidnejših ostankov hrvaštva. Zato je v opozorilo Rim dal v Pulju ustreliti Hrvata Vladimirja Gortana iz Berama v osrednji Istri. Kraljevsko-fašistični režim pa je pri tem napravil napako; sodni proces in usmrtitev ter kaznovanje drugih z večletnim zaporom so hrvaški in slovenski begunci v Kraljevini Jugoslaviji izkoristili za opozarjanje na razmere v Istri v času, ko Beograd ni kazal nobenega zanimanja za te predele. Za ta primer so slišali tudi v Evropi in naenkrat 'odkrili', da Istra ni pacifizirana italijanska pokrajina, Gortan pa je postal in ostal hrvaški narodni heroj.

Sto tisoč pobeglih in pregnanih Hrvatov in Slovencev v Jugoslaviji, nekaj tudi v drugih državah, ni več računalo na vrnitev na rodno grudo in se je postopno organiziralo. Hkrati so radikalizirali stališče in dotedanjemu vodstvu na čelu s Matkom Laginjo očitali zlo, ki je doletelo njihove domače kraje in nje same. Vse bolj se je verjelo, da je edina rešitev v revolucionarnih metodah, katere so zastopali komunisti, italijanski in jugoslovanski, po vzoru boljševiške Sovjetske zveze. Vendar je Savojsko-Mussolinijevemu režimu že prej uspelo skoraj marginalizirati pomen KP Italije, slabe pa so bile tudi ilegalne sile KP Jugoslavije.

---

5. Priprave

V tretjem desetletju 20. stoletja se je Rim začel širiti zunaj Apeninskega polotoka, pri čemer se je zgledoval po antičnemu Rimskemu cesarstvu, podobno kot so nacisti v Nemčiji začeli ustvarjati Tretji rajh. S tem ciljem, je že pred širšim vstopom v drugi veliki svetovni spopad Italija sodelovala kar v štirih vojnah: v osvajanju do tedaj samostojnih in suverenih Etiopije (Abesinije) in Albanije, v intervenciji na strani falangistov v Španiji ter pri napadu na Grčijo. Prve tri vojaške akcije so bile uspešne, četrta pa je pokazala vse slabosti italijanske države in režima.

V skladu s temi vojaškimi napori se je spremenil tudi odnos do Istre. V želji, da bi bila v njej situacija čim bolj mirna in da bi iz Istre izvlekli čim večjo materialno korist, je režim od začetka tridesetih let z državnimi sredstvi pospeševal organizirano priseljevanje Italijanov z Apeninskega polotoka v Istro, hkrati pa zaostroval odnos do antifašističnih dejanj, tako da je posegel tudi po smrtnih kaznih. Prvi je bil s posebnim sodnim postopkom obsojen Italijan Elio Negri iz Pulja. Hitreje so oživljali samo tisti gospodarski viri, ki so bili v popolnem soglasju z avtarkično, militarizirano državno politiko, ki je bila popolnoma podvržena koristim vojnega gospodarstva (npr. izkoriščanje premoga in boksita; v korist žita so bile uničene stare kmetijske kulture itd.). Izboljšanje materialnih pogojev kljub vsemu ni nič zmanjšalo hrvaškega izseljevanja, ker so sedaj mladeniči in posebno možje bežali od vpoklicev v vojsko in na fronte, kar vse je prispevalo k nadaljnjemu in hitrejšemu raznarodovanju. To je začelo skrbeti tudi previdnejše emigrante, ki so se - v Jugoslaviji - bolj čvrsto organizirali in se povezovali s pobeglimi in izgnanimi italijanskimi antifašisti (npr. v Franciji), vendar pa so se še vedno delili na bolj umirjene in radikalnejše antifašistične skupine. K temu je posebno prispevala - v drugi polovici tridesetih let - proitalijanska politika uradnega Beograda in znatno obračanje navonastale hrvaške in slovenske komunistične partije (v okviru KP Jugoslavije) k narodnim interesom. To je pritegnilo tudi Istrane.

---

6. Vojna

V pripravah na vstop v drugo svetovno vojno je Rim okrepil vzhodno mejo države, in kot nezanesljive je iz Istre izseljeval hrvaške vojaške obveznike; večje število teh je bilo v "specialnih bataljonih", pod nadzorom, večkrat tudi brez orožja. Istrani - kot tudi drugi z vzhodne obale Jadrana pod oblastjo Kraljevine Italije - so med vsemi Hrvati morali prvi vstopiti v drugo svetovno vojno in to leta 1940, ko je Rim napovedal vojno Londonu in Parizu, ko sta si Hitler in Stalin razdelila Poljsko. V času nemškega napada na Kraljevino Jugoslavijo in hkrati z razbijanjem njenega državnega ozemlja aprila 1941 je Rim - zaradi negativnih izkušenj iz Grčije - kratek čas okleval, vendar se je nato vojaško odločil. Hkrati s tem je Italija poslala v Zagreb svoj del ustašev - hrvaških nacionalistov, ki so pred tem več let živeli v Italiji na stroške fašistov, da bi dosegli prednost pred nemškim delom tega hrvaškega kvizlinškega gibanja, ki je razglasilo "Neodvisno državo Hrvaško". V povračilo so nosilci "Države" NDH Rimu takoj odstopili nova hrvaška

ozemlja, tako tudi zibelko hrvaške državnosti, tisto na obali Jadrana, ki je bila samostojna že v srednjem veku.

Skoraj istočasno se je v posameznih območjih razbite in okupirane Kraljevine Jugoslavije začela narodnoosvobodilna vojna pod vodstvom KP Jugoslavije oziroma KP Hrvaške in KP Slovenije, ki sta imeli v programu obnovitev Jugoslavije, vendar kot republiki ter sta imeli za cilj tudi združitev vseh hrvaških in slovenskih narodnih območij. Tudi kraljevska jugoslovanska vlada v begunstvu je začela opozarjati na zahodna hrvaška in slovenska ozemlja, ki bi jih morala Italija vrniti obnovljeni Kraljevini Jugoslaviji. V Istri so se začeli vračati hrvaški emigranti, predvsem tisti pod vplivom komunistov, pa tudi slovensko prebivalstvo na hrvaških območjih je začelo z narodnoosvobodilnim gibanjem.

V okviru delovanja večinskega prebivalstva so postopno rastle številni narodnoosvobodilni odbori kot klice nove oblasti. Čeprav je bilo vojaško sposobnega prebivalstva malo, je v letu 1942 bil vseeno osnovan prvi vojaški odred in vse večje število moških je prekoračilo staro državno mejo in se vključevalo v tamkajšnje enote Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Hrvaške. NOG je v hrvaški Istri imel zelo široko narodno in socialno osnovo, ki so jo sprejemali pripadniki različnih plasti hrvaške družbe, vključno z duhovniki, medtem ko je bilo hrvaških komunistov zelo malo.

Znatno večje je bilo število italijanskih komunistov, vendar so imeli ti še vedno marginalno vlogo; še nadalje so ostajali na splošnih internacionalističnih proletarskih stališčih v soglasju z imperialno politiko sovjetske države. Glede na to, da se je v Istri mimo njih razvijalo močno protifašistično oboroženo gibanje, so se tako posamezni italijanski komunisti kot tudi drugi italijanski antifašisti pridružili NOG. Hkrati pa se je začelo prvo vračanje Italijanov iz Istre v domovino, najprej tistih bolj previdnih, večinoma priseljencev, ki so že od prej vedeli, da Istra nikoli ne more postati italijanska dežela. To odhajanje je postalo po padcu fašističnega režima leta 1943 množičnejše, kajti začeli so odhajati ne samo fašisti-prišleki iz Italije, ampak tudi domači fašisti in proitalijansko nastrojeni. Tako je nastal obratna pot emigracije istrskega prebivalstva - eksodus pripadnikov avtohtonega italijanskega prebivalstva Istre.

Razpadanje sistema bilo je tako očitno, da niti septembrski zlom same države ni bil več nepričakovan. Takoj je bila s samimi domačimi silami NOG - drugih tako rekoč ni bilo - osvobojena domala celotna hrvaška Istra (npr. Pulj ne), razorožena italijanska vojska in vzpostavljena vojaška in civilna oblast NOG. Osnovan je bil Okrožni narodnoosvobodilni odbor za hrvaško Istro, ki je - popolnoma samostojno in brez vednosti višjih organov hrvaškega oziroma jugoslovanskega NOG - v Pazinu 13. septembra 1943 sprejel odločitev o prekinitvi državne vezi s Kraljevino Italijo in o združitvi hrvaške Istre z matično domovino Hrvaško. To odločitev je še v istem mesecu potrdil (in razširil vsebino še na druga hrvaška ozemlja, ki so bila do tedaj v okviru Italije) vrhovni organ NOG Hrvaške - Zemaljsko antifašistično vijeće narodnog oslobođenja, in razširjeni plenum predstavnikov različnih struktur hrvaške Istre; pri tem so sodelovali tudi Italijani. V letu 1943 je vsebino odločitve potrdil tudi vrhovni jugoslovanski organ AVNOJ. Odločitve hrvaške Istre in odločitve z domala enako vsebino glede slovenskih območij v okviru Italije so bili prvi taki mednarodno pravni akti druge oblikujoče se (komunistične) Jugoslavije, ki so kasneje dobili tudi trajno mednarodno vrednost, saj so prvi v nacifašistični Evropi.

Prek Istre so se umikali v domovino številni vojaki in tudi cele vojaške enote propadlega Savojskega imperija. Po kapitulaciji države septembra 1943 se je nadaljevalo izseljevanje italijanskih priseljencev in prišlekov in večjega števila domačih Italijanov, predvsem zaradi prvih sodb organov NOG proti fašistom in drugim sodelavcem fašističnega režima, pa tudi zaradi osebnih maščevanj. Na domove v Istro so se iz različnih italijanskih krajev vračali moški, Hrvati in Italijani, medtem ko so se tisti, ki jih je kapitulacija Italije zatekla v južni Italiji in v Afriki, vključevali v tamkajšnje vojaške enote protihitlerjevske koalicije.

Splošno navdušenje v Istri zaradi osvoboditve je bilo takšno, da je zameglilo nevarnost, ki je prihajala s severa. Velikonemški Reich je nemreč predpostavil možnost novih zavezniških desantov na obale Sredozemskega morja, tako tudi v Istro. Čeprav je Hitler Mussoliniju (na čelu nove, Italijanske socialne republike na delu Apeninskega polotoka) obljubil, da bodo meje Italije ostale nespremenjene, je vseeno - ne da bi o tem obvestil dučeka - osnoval svojo vojaško upravno enoto s središčem v Trstu, v katero je vključil tudi Istro. Kmalu je v Istro krenil tudi močan ekspedicijski korpus, ki je v t.i. Rommelovi ofenzivi brutalno zlomil vsak odpor vojaških enot NOV in PO Hrvaške v Istri, ki so bile šele v nastajanju; izvajali so surove represalije nad civilnim prebivalstvom; ubitih je bilo zelo veliko ljudi.

Sprva se je zdelo, da bo oktobra 1943 zlom NOG v hrvaški Istri popoln, vendar ljudje v težavah - kot že tolikokrat pred tem - niso klonili; kmalu so se aktivisti znašli v novih, zelo težkih pogojih, tako da za nadaljnji, dolgoročnejši razvoj NOG v hrvaški Istri ni bilo večjih posledic.

---

7. Osebnosti

Le na kratko bomo popisali nekatere osebnosti, ki so se v tem obdobju izkazale na poseben način, na hrvaški strani kot tudi na italijanski, na protifašistični in na fašistični.

Vsi znameniti Hrvati - razen enega - so bili zunaj svojega rojstnega kraja, kot begunci in izgnanci pred kraljevskim oziroma fašističnim režimom. Le Vladimir Gortan je s svojo tragično smrtjo postal v Istri in v nekem trenutku tudi v Evropi, glavni simbol protifašističnega odpora hrvaške Istre, kar je ostal med Hrvati do danes (do razpada SFRJ tudi med drugimi jugoslovanskimi narodi). Med begunci je bil vsekakor najuglednejši in najbolj znan vodja hrvaškega gibanja od osemdesetih let 19. stoletja dalje, narodni preporoditelj, pravnik in književnik dr. Matko Laginja, "oče Istre", ki je v prvih letih Kraljevine SHS postal ban tedanje Hrvaške in Slavonije - edini s takšnim naslovom in dolžnostjo ("podkralja") iz Istre v zgodovini institucije bana pri Hrvatih; umrl je daleč od rodne Klane, kjer so bili celo z nagrobnih spomenikov izbrisani hrvaški priimki. Uveljavljeni so že bili arheolog Mihovil Abramić, književnika Viktor Car Emin in Milan Marjanović; s svojo plodno dejavnostjo so začeli znanstvenik in književnik Mijo Mirković (Mate Balota), književnika Drago Gervais in Zvane Črnja, muzikolog Ivan Matetić Ronjgov, publicist in novinar Ive Mihovilović. Posebno zanimiva je življenjska pot dr. Anteja Cilige - od Jugoslavije in Madžarske preko Avstrije in ZSSR do Pariza in

NDH; bil je politik - komunist, stalinist, trockist, stalinska žrtev, ustaški jetnik in zaupnik, publicist.

Na italijanski strani je bilo v sami Istri konec plodnega delovanja publicistke in političarke Giuseppine Martinuzzi, skladatelja Antonia Smareglia in plodnega zgodovinarja Bernarda Benussija. Z delom je začel književnik Pier Antonio Quarantotti Gambini in skladatelj Luigi Dalapiccolo, pa tudi pisec najbolj znane, prve in uradne zgodovine fašizma Giorgio Alberto Chiurcho.

---

8. Zaključek

Razvoj v obravnavanem obdobju je povezan s predhodnim, stoletnim obdobjem, v katerem je istrski polotok - do leta 1797 razdeljen med Beneško republiko in Habsburško monarhijo - po Napoleonovem padcu v celoti bil v okviru Habsburške monarhije; svojo moč je do tedaj vladajoči ozek italijanaško-italijanski sloj iz nekdanjega beneškega dela Istre razširil še na avstrijski del Istre. Kot se večinski hrvaški narod vključuje v hrvaški narodni preporod matične domovine - Banske Hrvatske, in so leta 1848 prvič javno organizirano pokazali svoje narodnostne občutke, so se vladajoči sloji začeli čutiti negotove in celo ogrožene. Zato so se naslonili na iredentizem, imperialno politiko tedaj formirane Kraljevine Italije, ki je vzhodno obalo Jadrana imela za italijansko, čeprav je bilo tam zelo malo Italijanov.

Po razpadu Avstro-ogrske, od 1918 do 1943, je Istra delila usodo še drugih slovenskih in hrvaških predelov pod oblastjo Kraljevine Italije. Leta 1918 ni bila uresničena vključitev Istre v kratkorajno Državo SHS, njene organe v Istri pa je takoj ukinila italijanska okupacijska oblast in ni priznala prenosa pravic te države na Kraljevino SHS, v katero se je Država SHS združila s Kraljevino Srbijo. Odprto je bilo "jadransko vprašanje", na katerega je bilo odgovorjeno leta 1920, ko je bila italijanska oblast potrjena z dogovorom med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS, ki ji je ostal le delček Istre na vzhodu. Vzor istrskim fašistom je bilo D'Annunzijevo ravnanje na delčku vzhodne Istre s tedanjo Reko. Z državnimi sredstvi je bilo organizirano etnično čiščenje večinskega hrvaškega prebivalstva, kar so še bolj brutalno nadaljevali fašisti; medtem je bila Istra "očiščena" tudi Nemcev (Avstrijcev), Madžarov, Čehov, Slovakov in drugih. Krvavo so bili zlomljeni oboroženi in drugi odpori, uničene hrvaške ustanove (institucije), izvajalo se je nasilje, uzakonjeno je bilo raznarodovanje, tako da je bila prepovedana celo uporaba materinskega jezika večinskega prebivalstva.

Istra je gospodarsko propadala in v Pulju ni bilo več pristanišča, Opatija in otok Lošinj pa nista bila več turistični središči. V tridesetih letih se je gospodarstvo do neke mere razvijalo ozko z vojnim gospodarstvom ob italijanski zasedbi Etiopije in Albanije ter ob napadu na Grčijo, ob pomoči falangistični Španiji in ob pripravah na drugo svetovno vojno.

V tem času sta hrvaški in protifašistični duh kljub vsemu ostala sveža, tudi do ravni aktivne pomoči številnim borcem v republikanski protifrankistični španski vojski in do vključitve leta 1941 v narodnoosvobodilno vojno skupaj z drugimi

predeli Hrvaške in Slovenije. To protifašistično gibanje so vodili hrvaški in slovenski komunisti, ki so v svoja tedanja internacionalna proletarska stremjenja (hotenja) vključili tudi nacionalno komponento.

Čeprav so bili kot nezanesljivi odvedeni iz Istre domala vsi vojaški obvezniki večinskega prebivalstva, je bil leta 1942 formiran prvi oboroženi odred, obstajali pa so tudi številni organi nove oblasti. V NOG so se vključevali tudi posamezni italijanski protifašisti, začelo pa se je tudi odhajanje italijanskih priseljencev v domovino, kar se je okrepilo po padcu fašizma in s kapitulacijo same Kraljevine Italije še z odhajanjem pripadnikov avtohtonih Italijanov.

Državni zlom v septembru 1943 je bil dočakan z navdušenjem, a tudi delavno - osnovan je okrožni in pokrajinski narodnoosvobodilni odbor, ki je samostojno razglasil odvojitev hrvaške Istre od Italije in združitev z matico Hrvaško v Jugoslaviji (drugi, v nastajanju). Odločitev sta potrdili tudi pristojni hrvaški in jugoslovanski osrednji organ (ZAVNO Hrvaške in AVNO Jugoslavije). Čeprav je prišlo do oporekanja tem odločitvam s strani protifašistične Kraljevine, nato pa Republike Italije, so bile dejansko potrjene z mirovno pogodbo v Parizu leta 1947 in so dobile trajni pomen in vrednost.

Prevedel Zdenko Čepič

Petar Strčić

UNE CONTRIBUTION A LA SYNTHÈSE DE L'HISTOIRE (CROATE) DE L'ISTRIE SOUS LE ROYAUME DE L'ITALIE

R é s u m é

La partie croate de l'Istrie depuis 1918-43 partage le destin des régions voisines slovènes et croates sous le gouvernement du Royaume de l'Italie. Après l'écroulement de l'Autriche-Hongrie en 1918, l'inclusion de l'Istrie à l'État SHS (Zagreb) de courte durée n'a pas été réalisée, et ses institutions ont été tout de suite supprimées par le gouvernement italien d'occupation. Ce gouvernement a été ratifié en 1920 par un contrat avec le Royaume SHS (Belgrade) auquel n'appartient plus qu'une petite partie de l'Istrie de l'est. Il est en cours un nettoyage ethnique, organisé par les moyens d'état, de la partie majeure croate des habitants, le nettoyage que les fascistes vont poursuivre. Toute résistance armée et autre est brisée, les institutions croates sont supprimées, la dénationalisation est en cours ainsi qu'une immigration organisée de l'Italie, l'emploi de la langue maternelle de la partie majeure des habitants est interdit. L'économie istrienne s'effondre, Pula cesse d'être un port important, Opatija n'est plus un grand centre touristique. Les années '30 du XXème siècle ils se développent dans une certaine mesure les régions liées à l'économie de la guerre, à l'occupation italienne de l'Éthiopie et de l'Albanie, à l'assistance à l'Espagne fasciste, ainsi qu'aux préparations pour la IIème guerre mondiale. Tout de même, l'esprit croate et antifasciste est resté vivant, même jusqu'au point de l'insertion, en 1941, à la lutte de la libération nationale du reste de la Croatie et de la Slovénie (sous le commandement des communistes), quoique presque toutes les générations militaires soient emmenés hors de l'Istrie. En 1942 il est formé le premier détachement armé et les corps de plus en plus nombreux du nouveau gouvernement. Les immigrés croates se mettent à partir. La défaite du fascisme et de l'état même de l'Italie, en 1943, est accueillie avec euphorie, mais aussi avec beaucoup de préoccupations - au mois de septembre il est formé le comité régional du gouvernement qui a déclaré la séparation de l'Istrie croate de l'Italie et son union avec la patrie - la Croatie. Cette décision a été attestée par le corps central croate (ZAVNOH).